

KÆRLIGHEDEN ER DET SOM ER PASSENDE

Forhenværende lektor, ph.d. cand. mag. Ole Nyborg

Resumé: Den danske teolog N.F.S. Grundtvigs (1783-1872) prædikener er blevet undersøgt for at rekonstruere deres opfattelse af begrebet kærlighed. I disse prædikener formulerer Grundtvig hyppigt den tanke, at den sande og egentlige form for kærlighed både i en kristen og i en verdslig sammenhæng er at tænke, føle og gøre det, som er »passende«. En sådan opfattelse bestemmer et menneskes kærlighed og godhed ved hans relation til de værdier, som eksisterer immanent i den omgivende kontekst. Kærlighedsopfattelsen i de grundtvigske prædikener er gennemfarvet af dette kontekstuelle skema. Grundtvig formulerede i det nittende århundrede en kærlighedsopfattelse, som i høj grad kan være en interessant, inspirerende og relevant ressource i en nutidig samtale om kærlighedens væsen. I sin samtid »brandede« Grundtvig sig selv som bevidst »gammeldags«. I det nittende århundrede blev Grundtvig konfronteret med en slags moderne og romantisk opfattelse af begrebet kærlighed. Hans tanker om godheden og kærligheden som det, der er passende, udgør et modsvar på hans samtids mere moderne, mere følelesorienterede og mere individualistiske kærlighedsopfattelse.

Introduktion

Den danske teolog og prædikant N.F.S. Grundtvig (1783-1872) har efterladt sig mellem to og fire tusinde prædikenmanuskripter. Grundtvigs prædikener i 1820'erne, 1830'erne og 1840'erne er blevet undersøgt for at rekonstruere teksterens opfattelse af begrebet kærlighed. Det nævnte materiale omfatter omkring to tusinde prædikener og udgør en væsentlig og anseelig del af hans samlede forfatterskab. I disse prædikener formulerer Grundtvig hyppigt den tanke, at den san-

de og egentlige form for kærlighed både i en kristen og i en verdslig sammenhæng er at tænke, føle og især at gøre det, som er »passende«. I det følgende skal denne særlige grundtvigske forståelse af kærlighedens væsen belyses. Først skal der gives en mere generel beskrivelse af Grundtvigs tanker om det, som er passende, og dernæst skal denne tanke belyses i flere detaljer med et eksempel, nemlig hans tanker om den sønlige eller barnlige udkårelses ånd.

Kærligheden er at gøre det som er passende

Hvis man – som det sker i Grundtvigs prædikener – beskriver det gode eller værdifulde som det, der er passende, eller som noget, der er passende, går man direkte eller indirekte ud fra en bestemt værditeori. At sige, at det værdifulde er det, som er passende, betyder, at man tillægger den omgivende sammenhæng og kontekst en værdi i sig selv. Godheden og kærligheden viser sig netop ved, at man i en vis grad tilsidesætter sig selv og tilpasser og adapterer sig til en given kontekst. Analytisk kan man derfor udlede en form for værditeori af Grundtvigs beskrivelser af kærligheden som det, der er passende.

En sand form for kærlighed er ifølge Grundtvig ikke noget, som kan beskrives abstrakt eller uafhængigt af en vis sammenhæng, men er noget specifikt, kontekstuel eller bestemt. En sand form for kærlighed er netop defineret ved, at man viser kærlighed på den rette måde, i den rigtige situation, på det rette tidspunkt, med den rette hensigt, drevet af de rette motiver, over for de rette personer og derfor bestemt af modtageren, ens egen formåen i situationen, konteksten, tid og sted.

Grundtvigs prædikener udtrykker en slags moralsk metafysisk realisme: Værdier er ikke noget, som vi udtænker eller opfinder, men noget, som eksisterer, og som kan opdages. Det, som er værdifuldt, er ifølge Grundtvigs tankegang noget, som man kan erkende eller vide noget om. Ved at undersøge og forstå den omgivende sammenhæng kan et menneske se og indse, hvad der er passende, formålstjenligt, godt eller kærligt at gøre, når man er en del af denne kontekst. Værdier som kærlighed eller godhed er altså kognitive eller videnskæssige størrelser og ikke bare et udtryk for en individuel tanke, følelse, impuls eller fornemmelse.

At virkeliggøre en bestemt form for kærlighed er ifølge Grundtvigs prædikener passende for de kristne, fordi en sådan adfærd passer til forholdene i den kristne menighed, og fordi en sådan slags kærlighed er den rette og passende handle måde, når man er et medlem af den kristne menighed. En sådan værditeori er i sin form kontekstuel, fordi det, som er menneskers værdier, pligter, opgaver eller godhed, ikke primært er fremgået eller bør fremgå af deres individuelle valg, men er noget, som ligger iboende i den menneskelige eller åndelige sammenhæng, som de rent faktisk er en del af. Det, som et menneske bør gøre, er ifølge en sådan værditeori ikke et spørgsmål om, hvad det synes, tænker eller føler, men udtrykkes af et sæt af værdier, som ligger oven over, uden for og forud for det enkelte menneske. Når et menneske kommer ind i et fællesskab, kommer det til at leve under en himmel

af værdier, som i det mindste i begyndelsen endnu ikke er det pågældende menneskes egne værdier eller tanker.

Det forkerte, umoralske, syndige eller ukristelige er det, som er upassende, hvis man har valgt at være en kristen. Det betyder, at det ukærlige, det forkerte eller det ukristelige er det, som er i strid med, som ikke stemmer med eller svarer til de skemaer, værdier eller den form for mentalitet, diskurs eller ånd, som rent faktisk findes i den kristne menighed. En bestemt form for godhed og kærlighed er passende for de kristne, ikke fordi de individuelt tror, at disse værdier er værdifulde, gode, nyttige eller gavnlige, men fordi en sådan bestemt form for kærlighed rent faktisk er passende, gavnlig og naturlig for et menneske, der har vendt sig bort fra verdens vilde veje, og som for alvor ønsker at være et medlem af det kristne fællesskab.

Når et menneske kommer ind i et fællesskab som for eksempel den kristne menighed, møder han et sæt af værdier, som ikke kommer fra hans egne tanker, og som eksisterede forud for, at han som en nykommer kom ind i dette samfund. En af konsekvenserne af Grundtvigs værditeori er, at han ofte må hævde, at hvis man ikke er rede til at acceptere fællesskabets værdier, bør man nok forlade dette fællesskab, som man har søgt ind i, og gå et andet sted hen. Tanken er, at det, som er det gode, er det, som er passende her i vores fællesskab, og hvis man ikke kan indordne sig under disse værdier, er man nok kommet ind i et forkert fællesskab.

En anden konsekvens af Grundtvigs tanker om kærligheden som det, der er passende, er, at en vækst og fremgang i godhed og kærlighed betyder, at mennesker bliver stadig mere ens, ensartede og ensformede. Det gode består i, at man tilpasser sig de omgivende værdier, og derfor bliver deltagerne i et fællesskab som den kristne menighed stadig mere ens og stadigt mindre individuelt særprægede, efterhånden som de gør fremskridt på godhedens og kærlighedens lange og tornestrøede vej. Den udbredte fokusering på at være unik og speciel som et individ, som vi finder i dag i vores egen kultur, genfindes på ingen måde i Grundtvigs tekster. Tværtom er det at være eller føle sig som speciel eller særpræget i reglen et udtryk for, at man ikke har forstået eller lært at handle efter det, som er passende i ens konkrete fællesskab. Det modsatte af kærligheden er først og fremmest indbildskheden, selvklogskaben og selvrådigheden. Et stærkt ønske eller begær efter at være særpræget, enestående eller anderledes er som oftest i Grundtvigs prædikener et udtryk for en helt upassende selvklogskab og selvrådighed.

Hvis et kristent menneske tænker, føler og gør det, som er passende, og undgår at gøre det, som er upassende, gør han det, som er det fælles bedste for det kristne samfund og fællesskab, som han er blevet et medlem af, og som også er naturligt, nødvendigt, fornuftigt og gavnligt for ham selv i hans egenskab af at være en kristen (jf. Nyborg 2013, 23; 26; 28; 30; 33; 52; 55; 60; 70; 88; 92; 100; 101; 103; 105; 108; 128).

Eksempler fra Grundtvigs prædikener

Opfattelsen af kærligheden som det, der er passende, spiller en fremtrædende rolle i Grundtvigs prædikener. I det følgende skal dette særlige træk ved teksternes kærlighedsforståelse belyses ved nogle yderligere eksempler.

Den ypperste og fineste form for kærlighed er den faderlige form for kærlighed. Faderligheden og dens type af godhed, dyd og kærlighed beskrives i Grundtvigs prædikener netop som det, der er nødvendigt, passende, naturligt og muligt, når man er en »fader«. I disse prædikener optræder adskillige typer af fædre såsom Gud Fader, landsfædre eller en jordisk fader i en familie, men disse forskellige fædre har grundlæggende de samme egenskaber og den samme form og funktion (jf. referencer og eksempler i Nyborg 2013, 23-50).

Kun ved også at revse, tugte, straffe, advare og gøre bebrejdelser kan en faderlig agent gøre det, som er passende, nødvendigt og naturligt. En fader stiller krav og har forventninger. Udsagnet »Gud er Kiærlighed« betyder i Grundtvigs prædikener, at den himmelske fader som enhver ansvarlig fader har forventninger og stiller naturlige og passende krav til sine børn.

De, som er undergivet en fader og befinder sig i hans varetægt, skal udvise en ærlig og uforbeholden genkærlighed til deres fader. En sådan hengivenhed og genkærlighed er ifølge Grundtvig både passende, nødvendig og naturlig.

En sand fader, som virkeliggør det, som er nødvendigt og passende for en fader, og som lever op til sit ansvar og til sine naturlige opgaver, evner og dyder, elsker sine sønner, men han har også et passende kritisk skarpsyn og en klar fornemmelse for, hvornår sønnernes genkærlighed er en ægte kærlighed, og hvornår den er falsk og uægte. De krav, som Gud Fader stiller, er i den givne kontekst naturlige, nødvendige og passende, fordi deres hensigt er, at børnene skal forfremmes, forandres og forbedres.

Tanken om kærligheden og godheden som det, der er passende, præger også Grundtvigs opfattelse af kærligheden til næsten (jf. Nyborg 2013, 51-74). Hvis jeg – i en misforstået solidaritet med min næste – gør mig selv lige med dette medmenneske, og hvis jeg handler ud fra den tanke, at min næste og jeg uden videre er lige oplyste eller har de samme ressourcer, handler jeg ifølge Grundtvigs prædikener helt upassende, og jeg virkeliggør ikke på den måde nogen ægte kærlighed til min næste. Jeg handler i så tilfælde helt upassende, fordi min handlemåde slet ikke passer til den ulige relation, som ifølge Grundtvig altid vil eksistere mellem mig og min næste.

Grundtvigs tanker om det, som er passende, præger også hans forestillinger om opdragelse og læring i den kristne menighed, som ifølge hans prædikener er en »Herrens Skole« (jf. Nyborg 2013, 75-94). Den part, som skal opdrages, skal og bør reagere på en naturlig og passende måde og antage en velvillig og anerkendende indstilling til den agent, som er den opdragende part, og ikke reagere med en upassende modstand, indbildskhed, selvklogskab eller selvrådighed. Eleverne skal lære at udvise en passende og nødvendig adfærd over for det ubehag og den li-

delse, som følger med enhver opdragelse, uden at falde fra, uden at gøre modstand og uden i deres tanker at betvivle nødvendigheden af en sådan modgang og lidelse.

Kærligheden beskrives i Grundtvigs prædikener som en handlemåde, som er sømmelig og passende i forhold til kontekst, tid og sted. Jesus udviste en passende ydmyghed og lærevillighed og slet ingen selvklogskab eller selvhævdelse over for de lærde mestre i templet, og den tolvårige Jesus er på den måde et forbillede for alle sande kristne. Hvis et menneske af en fri vilje vælger at blive en discipel, er en bestemt selvopofrende form for adfærd naturlig, passende og nødvendig.

En nykommer i et samfund har ikke nogen viden om eller fornemmelse for, hvad der er det passende i det samfund, som han har valgt at være et medlem af, men hen ad vejen erhverver han sig gennem en lang øvelse, læring og erfaring en stadig mere sikker og intuitiv fornemmelse for, hvad der i et sådant samfund er passende for ham at tænke, føle og gøre. I og med at han i stigende grad tilpasser sig og bliver tilpasset til det omgivende system og fællesskab, vokser han i godhed og kærlighed, og han opnår en stadig mere sikker fingerspidsfornemmelse for, hvad der er passende og hvad der er helt upassende for ham at gøre. At blive et mere kærligt menneske kræver derfor tid, viden, erfaring, læring, disciplinering, opdragelse og tilpasning.

Et sandt og ægte »Samfund« som den sande kristne menighed er en moralsk og åndelig orden, hvor deltagerne er underlagt et bånd og en vis form for begrænsning af det individuelle. Et sandt samfund er ikke præget af splid eller uenighed, men af »Aandens Enighed i Fredens Baand«, og netop med dette nødvendige bånd på deltagerne gør et sådant samfund kærligheden både mulig, passende og naturlig.

I Grundtvigs prædikener udtrykkes gennemgående en stærk bekymring og foruroeligelse over den moralske og åndelige udvikling i samtiden. Tiden er præget af en upassende, overdreven og unaturlig læggen vægt på det individuelle, og mennesker ignorerer i stigende grad det, som er sømmeligt, naturligt og passende. Det gælder både på det religiøse, politiske og moralske område. Det, som de sande kristne i 1830'erne og 1840'erne må håbe på, er, at børnenes hjerter igen må vendes til en kærlighed til deres naturlige og åndelige fædre, og at fædrenes hjerte igen må vendes til en naturlig, faderligt opdragende og passende kærlighed og omsorg for deres børn.

Den højeste form for kærlighed er for de sande kristne den faderlige og mandige kærlighed (jf. Nyborg 2013, 173-200). Ordene »mandig«, »mandelig« og »Mandighed« bruges hyppigt til at beskrive en bestemt form for adfærd og kærlighed, som er forbilledlig, rationel, nødvendig, naturlig og passende. Den mandige kærlighed er rationel på den måde, at den er passende i forhold til den kontekst, hvori agenten befinder sig, og fordi den dybest set fremmer og gavner agentens interesser. Den mandige form for kærlighed er typisk endnu ikke mulig for barnet eller for dem, som er »Børn i Christo«, men er mulig og passende for det »fuldvoxne« menneske.

Når den fuldvoksne mand virkeliggør den mandige kærlighed, udviser han de egenskaber og den adfærd, som er passende og sømmer sig for en kristen mand. En passende form for kristelig adfærd og kærlighed består ikke i bløde, søde eller ømme ord, i en blødagtig sødtalenhed eller i en svagelig eller afmægtig længsel.

Det, som er passende for en fader, er, at han elsker sine egne sønner. Det, som er naturligt og passende for en søn, er at elske sin fader. Det, som er naturligt og passende for de kristne brødre, er at elske deres brødre i ånden og ikke alle mulige andre mennesker, som lever uden for deres kontekst, og som ikke vil underordne sig ham, nemlig Kristus, som de kristne brødre elsker, frygter, ærer og anerkender som deres fader og herre. Når de elsker hinanden, gør de kristne brødre og søstre derfor det, som er naturligt, passende og sømmeligt (jf. Nyborg 2013, 201-218). Den kontekstuelle tanke i Grundtvigs prædikener viser sig tydeligt i hans opfattelse af den indbyrdes kristelige broderkærlighed. De kristne brødre og søstre elsker og skal elske hinanden. Kærligheden er den adfærd, som er passende, nødvendig, naturlig, mulig, gavnlig og rationel for en bestemt agent i forhold til hans rolle og position i et bestemt system eller fællesskab. Kærligheden er kontekstuel defineret derved, at den består i at gøre det, som er naturligt, sømmeligt og passende i forhold til de normer, som hersker i konteksten.

I det følgende skal på en mere detaljeret måde gennemgås, hvordan den kontekstuelle tanke om kærligheden og godheden som det, der er passende, viser sig i Grundtvigs tanker om den sønlige eller barnlige udkårelses ånd.

Kærligheden og »den sønlige Udkaarelses Aand«

I Grundtvigs prædikener spiller tanken om »den sønlige Udkaarelses Aand« en fremtrædende rolle i hans beskrivelse og forklaring af den sande kærlighed.¹ Tanken om denne sønlige ånd anvendes i mange forskellige sammenhænge også om det verdslige eller politiske samfund, men den anvendes især til at beskrive det sande kristenliv i menigheden. Når Grundtvig i sine prædikener skal forklare tanken om den sønlige udkårelses ånd, tager han især udgangspunkt i Rom 8, 12-17. Begrebet »Udkaarelses Aand« forekommer hyppigt i Grundtvigs prædikener. Den sønlige udkårelses ånd bruges om den mentalitet og handlemåde, som er passende, nødvendig, mulig og naturlig for en agent, som har accepteret, at han er en »Søn« eller en sønlig agent under en faderlig agent.

Grundtvig taler i sine prædikener om »den sønlige Udkaarelse«, »den sønlige Udkaarelses Aand«, »den barnlige Udkaarelse«, »den barnlige Udkaarelses Aand«, »den guddommelige Barnligheds Aand«, »Børne-Udkaarelsens Aand«, »Kuldlysningens Aand«, om »Lysets Børn«, som de »udkaarede«, om »Kongerne på Jorden«, som »udkaare« sig »Børn«, og som »udkaare« sig forskellige »Folk«, om Kristus, der har »udkaaret« sit »Folk« ved »Daabs-Pagten«, om de kristnes »Udkaarelse«, om de sande kristne som dem, som Kristus har »udkaaret« til at være sine »Venner« og »Brødre« og om »Christen-Folket« som det »udkaarede Folk«.

Grundtvigs tanker om udkårelsen er inspireret af tanken i Det gamle Testamente om Herrens udvælgelse af Israel og af beskrivelserne i Det ny Testamente

af Jesu udkårelse og kaldelse af disciplene. »Aand« er i Grundtvigs prædikener typisk ikke noget, som mennesker naturligt ejer som en egenskab, men noget, som kommer eller kan komme til et menneske udefra eller ovenfra. Et menneskes modtagelse af den sønlige udkårelses ånd betyder, at det opnår en bestemt bevidsthed eller viden. Det får en forståelse af, at det er eller er blevet en »Søn«, som er en af de udkårne, og det opnår en forståelse af, at det har sin identitet fra denne udkårelse og ikke fra sig selv.² Den sønlige udkårelses ånd meddeler en vis kraft, evne eller magt således, at et menneske efter sin modtagelse af denne ånd kan tænke, føle og gøre noget, som det tidligere ikke var i stand til.

Den sønlige udkårelses ånd sætter et menneske ind i et nyt kærlighedsforhold. Det erfarer, at det er udkåret og elsket, og det lærer efterhånden, hvordan det skal elske tilbage, og det opnår kraften og evnen til at elske tilbage på en måde, som er passende i den nye relation og inden for rammerne af det nye samfund, som det er blevet et medlem af.³

Når et menneske modtager den sønlige udkårelses ånd, bliver det et nyt menneske. Det afdør fra det gamle naturlige menneske. Det holder op med altid at foretrække og elske sine egne tanker. Det opgiver den illusion, at det kan opnå lykken ved at følge sine egne gamle følelser, tanker eller værdier. Det opgiver sin hidtidige selvklogskab og selvrådighed. Det ophører med kun at handle på sine egne følelser og gøre sine egne gamle gerninger. Det bliver taget ud af den verden, hvori det engang levede. En sådan befrielse, udfrielse eller udgang kan kun ske ved et initiativ fra en agent, som står uden for eller oven over det pågældende menneske.

Den »sønlige Udkaarelses Aand« er kærlighedens ånd og det modsatte af den ånd, som udtrykker sig i selvrådigheden, selvklogskaben, selvophøjelsen, selvstændigheden og selvtiltiden. Kærligheden til den faderlige agent forudsætter dels, at man rent faktisk er blevet udvalgt og udkåret af en faderlig agent til at være en »Søn«, og dels, at man i sit hjerte har accepteret, at den agent, som har foretaget denne udkårelse, er større, bedre og klogere og derfor bør elskes og er værd at elske og værd at søge at efterligne.

At stræbe efter at være selvstændig og have selvtilid er ifølge Grundtvigs prædikener et udslag af hjerteløshedens og ukærlighedens ånd. Denne trang blev i gamle dage med rette bekæmpet som en last, men bliver i det nittende århundrede opelsket og fremhævet som en dyd både hos børn og voksne.⁴ Trangen til selvstændighed og selvtilid er drevet af selvophøjelse og indbildskhed, og den er både latterlig, upassende, ukærlig og uværdig.⁵ Kritikken af tidens trang til og fokusering på værdierne i selvtiltiden og selvstændigheden bliver mere fremtrædende i Grundtvigs prædikener i 1840'erne, hvor den liberale bevægelse bliver mere fremtrædende i København:

»Er det sandt, at det er den uforanderlige Grundlov i *Christi Rige*, at hvo sig selv ophøier, skal fornedres, da maa enhver Christen vel tage sig i Agt for den herskende Tankegang, at han ikke besmittes af den, thi den er lige tvertimod og udspringer af den Grundsætning, at Selvtillid er det første Trin til en rigtig Høihed

og Selvstændighed. Det er nemlig ingenlunde blot i borgerlige Ting, man sædvanlig tænker saaledes, nei, man tænker nu kun saaledes i borgerlige Ting, fordi man alt længe tænkte saa i det Aandelige, og selv Mange, som finde, det gaar for vidt, naar ogsaa i det Borgerlige Selskab, Alle vil regiere og Ingen adlyde, selv de mene dog sædvanlig, at i Aandens Verden er det meget rigtigt, at jo høiere Tanker man har om sin egen Værdighed og Viisdom, des høiere staaer man, og des høiere skal man stige baade i Tid og Evighed.«⁶

Evangeliet har ikke ophævet og kan heller ikke ophæve Guds lov.⁷ De kristne må aldrig glemme at have »aabne Øren for Moses og Profeterne« (1ste Søndag efter Trefoldighed 1849). Den himmelske fader kan kun frelse de mennesker, som stræber efter at opfylde hans guddommelige lov. Når et menneske kommer ind i det kristne samfund, er han uren og lider af »al Aands og Kiøds Besmittelse«, og så længe det er tilfældet, er han »uskikket« til at indgå i himmeriget (1ste Søndag efter Trefoldighed 1849). En mester kan kun elske sådanne disciple, som på en passende måde stræber efter at komme til at ligne ham, ligesom en fader umuligt kan vedblive med at elske et barn, som ikke viser nogen vilje til at prøve at blive som sin fader altså ikke på nogen måde er præget af den »sønlig Udkaarelses Aand«.

Kærligheden, den »sønlig Udkaarelses Aand« og »Trældoms-Aanden«

Det er den »slaviske« ånd, trældommens ånd og trældomsfrygten, der får den fortabte søn til at forlade sin fader, og det er udkårelsens ånd, som får den gode søn i evangeliet til at tilsidesætte sit eget og forblive hos sin kærlige fader.⁸ Hvis den »slaviske« ånd eller trældomsfrygten dominerer, er kærligheden ikke mulig. Hvis udkårelsens ånd hersker, er kærligheden både mulig, naturlig og passende. Hvis denne naturlige og passende ånd får magt mellem mennesker, vil godheden og kærligheden vækkes, begunstiges og forstærkes.

Når Grundtvig taler om den »sønlig Udkaarelse« og dens »Aand«, udtrykker han sin tanke om, at et »Samfund« analytisk består af to agenter nemlig en faderlig og en sønlig agent, og at ethvert »Samfund« er blevet etableret ved et oprindeligt faderligt initiativ. Et virkeligt »Samfund« er ikke en »Sværme«, en »Hob«, en »Masse« eller en »Vrimmel«. Et sandt samfund eller fællesskab har en hierarkisk struktur, bestemte nødvendige opdragende funktioner og et forud givet teleologisk endemål, som er selvindlysende for alle dem, som er deltagere i dette samfund.

Den »sønlig Udkaarelses Aand« er ikke et menneskes egen ånd, men en udefrakommende ånd. Når et menneske har modtaget udkårelsens ånd, er der derefter to stemmer, som vidner i det menneske. Modtagelsen af denne udefra kommende ånd giver på den måde mennesker en »Samvittighed«. Det er denne »Samvittighed«, indre stemme eller viden, som gør det muligt for, og som driver et menneske til at stræbe efter at elske, lyde og ligne sin herre eller fader på en måde, som er passende i forhold til deres indbyrdes relation (GPV III, 238).

Når et menneske har modtaget den sønlig udkårelsens ånd, er visse ting blevet mulige, som tidligere ikke var mulige. På den måde er der en kvalitativ forskel på et menneske, som har modtaget, og et menneske, som ikke har modtaget udkårel-

sens ånd. De har helt forskellige egenskaber, evner, mål, vilkår og muligheder (8de Søndag efter Trinitatis 1846 Aftensang).

Et menneske kan ikke gøre sig selv til en discipel eller »Søn«. En discipel kan kun være en discipel, hvis han er blevet »udkaaret« af en mester. Hvis et menneske afviser mesterens tilbud om en »sønlig Udkaarelse«, handler han ukærligt, og han bliver et offer for en i forhold til sammenhængen helt upassende trang til selvstændighed, selvklogskab og selvrådighed.

Tanken om, at en sådan sønlig udkårelses ånd er en betingelse for, at kærlighed overhovedet er mulig, spiller også en fremtrædende rolle i Grundtvigs kærlighedsforståelse uden for den egentlige kristne menighedssammenhæng. Kærligheden er kun mulig i et verdsligt eller politisk samfund, hvis den svagere part – folket eller undersåtterne – på en naturlig og passende måde antager den sønlige udkårelses ånd i en udvidet betydning, og kærligheden er kun mulig i en jordisk familie eller i et ægteskab, hvis den svagere part modtager og accepterer en form for en barnlig udkårelses ånd. Kærligheden er kun mulig i et ægteskab, hvis den svagere agent – hustruen eller »det svagere Kiøn« – gør det, som er passende, og derfor antager den barnlige eller »sønlige« udkårelses ånd, og hvis hendes ægtemand udviser en sand faderlig og passende form for kærlighed.⁹

Kærligheden er kun mulig i en jordisk familie, hvis børnene på en passende måde accepterer og ledes af en slags barnlig udkårelses ånd, og hvis deres forældre udviser en passende faderlig kærlighed. En fader har udkåret sine sønner, fordi han ønsker at frelse, tugte og forme dem.¹⁰ Hvis de reagerer passende på dette initiativ, vil de elske deres fader tilbage med en genkærlighed, som udtrykker sig i en stræben efter at lyde, ligne og følge ham og gå i hans fodspor.

Et helt folk kan ligesom Israel i den gamle pagts dage handle upassende og afvise udkårelsens ånd. I så fald benægter dette folk, at det har sin identitet fra, at det engang er blevet udvalgt og udkåret af en kongelig og faderlig agent. I så fald handler det selvrådigt, selvklogt, ukærligt, hjerteløst og ufolkeligt. Både »Dansker-Folket« og »Christen-Folket« er et kåret og udvalgt folk, men begge folk kan handle ukærligt, hjerteløst og oprørske og dermed i forhold til konteksten helt upassende imod sin konge ved at afvise udkårelsens ånd.¹¹

Om at døde legemets gerninger

De, som har modtaget og antaget den »sønlige Udkaarelse Aand«, kan, bør og skal ifølge Grundtvigs prædikener døde »Legemets Gierninger«. Kun derved handler de på en passende måde, og kun derved viser de en sand kærlighed til deres fader og mester.

Når et menneske vælger at gå ind i det kristne fællesskab, er det et urent og besmittet menneske både i »Kiødet« og i »Aanden«. I sin beskrivelse af den sønlige udkårelses ånd tager Grundtvig udgangspunkt i Romerbrevets forklaring af udkårelsens ånd.¹² En renselse eller helbredelse af det naturlige menneskes urenhed er ikke mulig i verden, men i høj grad mulig, når et menneske bliver et lem på Jesu Kristi legeme, nemlig derved, at det villigt accepterer den »sønlige Udkaarelse

Aand«. Denne ånd er en kaldelse til og en accept af en tugtelse og renselse under en faderlig agent (5te Søndag efter Paaske 1848). I kraft af den sønlige udkårelses ånd er det på en gang muligt, nødvendigt, naturligt og passende for de kristne brødre at døde legemets gerninger. Man kan kun være kærlig, hvis man er et frit menneske, og frihed indebærer også en voksende grad af frihed over for kødets fristelser og de legemlige drifter og begærigheder.

En sand form for kærlighed er forbundet med offer, afkald og forsagelse. Det at lære at udvise en sand passende sønlig kærlighed i et samfund med en faderlig agent kan være noget, som gør ondt, noget, som mennesker ikke umiddelbart har lyst til, eller noget, som kræver, at de ofrer sig og giver afkald på deres naturlige lyst og tilbøjelighed, altså noget, som kræver, at de bliver disciplineret, og at de lærer at disciplinere, tugte og kontrollere sig selv.¹³ At vokse i kærlighed forudsætter, at mennesker begrænser og binder sig selv, og at de bliver snøret, begrænset og bundet.

Den »sønlige Udkaarelses Aand« og det kristne martyrium

Grundtvig fortolker i sine prædikener Rom 8, 12-17 på den måde, at tanken om »den sønlige Udkaarelses Aand« i den paulinske tekst er knyttet til tanken om det kristne martyrium (1ste Søndag i Faste 1847). De, som er de kaldede og udkårne, sukker og længes efter at opnå udfrielsen af det jordiske og nå frem til fuldendelsen (Onsdagen 4de Juli 1849).

Det første skridt, som et menneske skal tage, når det modtager udkårelsens ånd, er det tungeste, og det er derfor i reglen det trin, som det naturlige menneske instinktivt søger at undvige. Når et af verdens børn bliver døbt, bliver det et lem på Jesu Kristi legeme, og det modtager udkårelsens ånd. At modtage denne ånd er en udvælgelse til at blive en af »Guds Sønner«, og det betyder i Grundtvigs prædikener, at det pågældende menneske bliver udvalgt til at opofre sig, ligesom Kristus i »Hans Kiøds Dage« blev udvalgt til og godvilligt accepterede at tømme »den bedske Kalk«.¹⁴ Den kristne dåb er både en død i form af en afdøen fra det gamle menneske og en begyndelse på en løbebane, der skal føre til en selvopofrelse.¹⁵ For det menneske, som antager den »sønlige Udkaarelses Aand«, har Gud åbnet og »forberedt« en »en herlig Udvei fra Døden« (GP XI, 244) på den måde, at dette menneske kan gå den samme vej, som Kristus, der er de kristnes mester og mønster, allerede har forberedt og banet.¹⁶

I en prædiken fra 1848 fremhæver Grundtvig således, at det kristne menneske er blevet udkåret til at være en af Guds sønner ved sin omvendelse og indgang i den kristne menighed, men at denne »sønlige Udkaarelse« og dens »Aand« skal stå sin prøve og bevise, at den er kraftig og levende, når det kristne menneske står ved »Grænsden« af sin »øiensynlige Løbebane« og skal vinde en »afgjørende Seier over en heel fiendtlig Verden« (5te Søndag efter Paaske 1848).

Det centrale element i bønnen »Fader vor« er udsagnet: Din vilje ske! Dette udsagn udtrykker essensen af den »sønlige Udkaarelses Aand«. Denne bøn er den bøn, som Jesus bad umiddelbart forud for sin korsfæstelse, og er samtidigt den

bøn, hvormed de kristne beviser, at de drives af den »sønlig Udkaarelses Aand« og ikke frygter eller viger tilbage for deres kommende lidelse. Hvis ikke »den guddommelige Barnlighed« og »den sønlig Udkaarelses Aand« til sidst beviser sig selv i en villighed til om fornødent at gå ind i martyriet, er den ånd og barnlighed kun tomme ord og indbildninger (5te Søndag efter Paaske 1848, 1ste Faste-Søndag 1849 og 5te Søndag efter Paaske 1849).

I selvpofrelsen beviser den søn, som engang er blevet kaldet og kåret af en fader, sin endelige og højeste kærlighed til denne fader, og dermed beviser han, at han er blevet »fuldvoxen« og helliggjort og lever op til den »sønlig Udkaarelses Aand« (1ste Faste-Søndag 1849). Denne ånd fører til sidst det kristne menneske frem til endemålet for hans løbebane, som er »en hellig Nadver«, hvor han betjenes af »Englene«, som tjener »med Lyst« og synger »med Fryd« over, at dette menneske har gennemlevet al sin »Møie« og bevist den højeste kærlighed: »Den christne Menighed [...] skal vinde Seier, ligesom Herren vandt, fordi den [...] har faaet Magt til at være i denne Verden, ligesom han var, og har ikke annammet en Trældoms-Aand til Frygt, men den sønlig Udkaarelses Aand, hvis *Fader vor* er Aand og Liv [...] som Herren sagde ved Enden af sin jordiske Løbebane: Fader! jeg blev i Din Kiærlighed og holdt Dine Befalinger« (1ste Faste-Søndag 1849).

Hvorfor vil verden ikke acceptere »den sønlig Udkaarelses Aand«?

Når Grundtvig taler om den nødvendige sammenhæng mellem kærligheden og »den sønlig Udkaarelses Aand« og mellem kærligheden og »Faderligheden«, er »Verden« fuld af »Spot« (5te Søndag efter Paaske 1848). Verdens hån og latter er både forventelig og uundgåelig. »Verden« er, som den er, og som den til evig tid vil vedblive med at være (GPV III, 214).

Der er ifølge Grundtvigs prædikener især to grunde til, at verden ikke vil acceptere tanken om »den sønlig Udkaarelses Aand«: Den ene grund er, at denne ånd – i al fald i Grundtvigs forståelse af denne udkaarelsens ånd – er en accept af og et krav om, at de kristne skal gå martyriets vej. Den anden grund er, at Grundtvig fortolker denne ånd på en almen måde, således at voksne individer i verdens øjne reduceres til børn. Ifølge verdens opfattelse er en sådan menneskeopfattelse helt forældet og i strid med de moderne tanker om det selvstændige individ. Verden afviser, at kærligheden på den måde skal defineres inden for rammerne af sønligheden, den sønlig udkaarelsens ånd og faderligheden. Men »Verden« er ifølge Grundtvig kun drevet af selvklogskabens og selvrådighedens ånd og af tanken om det enkelte menneskes selvophøjelse og selvtillid: »Verden med sine stolte Ord om Aand, leer naturligviis foragtelig ad denne guddommelige Børnelærdom og Barnevei til Aandens Samfund [...] men troe vi virkelig paa Ham som vidner, at hvem der ikke vil fornede sig og blive som et Barn kommer aldrig ind i Guds Rige, faaer aldrig den guddommelige Barnligheds den sønlig Udkaarelses Aand, troe vi virkelig paa ham, da bryde vi os ikke om Verdens Latter i de Ting, det er soleklart den hverken bryder sig om, kiender eller forstaaer, og glæde os ved at Herrens Børnelærdom og Herrens Bøn blive stedse lifligere, sødere og lysere for os« (GPV III, 214).

Verdens børn har ingen og kan umuligt have nogen forståelse for, viden om eller erfaring af det værdifulde og frelsende i den sønlige udkårelses ånd. Verdens børn skriger efter individets beskyttelse, frihed og uafhængighed i forhold til de naturlige autoriteter i det verdslige samfund. De er ofre for en unaturlig »Gru« for »Overmagten« både i en åndelig og i en jordisk og politisk sammenhæng.¹⁷ Den adfærd, som udvises af verdens børn, er helt upassende og uværdig, umandig og blødagtig. De mennesker, som i frihed og godvilligt har accepteret »den sønlige Udkaarelses Aand«, lider ikke af en sådan »slavisk« og umandig »Trældoms-Frygt« eller »Trældoms-Aand«.¹⁸ De »skriger« ikke på en upassende og unaturlig måde efter »Frihed«. De har ikke nogen unaturlig frygt eller »Gru« for en nødvendig faderlig »Overmagt«, selvom de ved, at en sådan mægtig fadermagt til enhver tid kan knuse dem.¹⁹ De ved, at kærligheden og den sønlige og barnlige tillid til den faderlige overmagt driver frygten ud.²⁰

Konklusion

Den grundtvigske tanke om kærligheden som det, der er passende, kan sammenfattes således: Det, som er karakteristisk for en god og kærlig mor, er ikke bestemte ømme eller søde følelser. En god og kærlig mor er en kvinde, som gør det, som er gavnligt og passende i forhold til den sammenhæng, som hun befinder sig i som en mor og forælder. En sand og virkelig form for kærlighed viser man i et parforhold eller ægteskab ved at gøre det, som er hensigtsmæssigt, gavnligt eller passende i forhold til den omgivende menneskelige kontekst, nemlig ægteskabet eller parforholdet. En sand form for godhed eller kærlighed i et parforhold viser sig ikke primært ved, at man udtrykker eller drives af bestemte, såkaldt romantiske, søde eller ømme følelser. At være en god mor, morfar eller ægtefælle er ikke noget, som man kommer naturligt eller sovende til. Det kræver viden, en møjsommeligt erhvervet intuitiv fornemmelse, lang tids praktisk erfaring, en vis selvdisciplinering, læring og øvelse.

N.F.S. Grundtvig formulerede i det nittende århundrede en kærlighedsopfattelse som i høj grad kan være en interessant, inspirerende og relevant ressource i en nutidig samtale om, hvad der er kærlighedens væsen.

I sin samtid »brandede« Grundtvig sig selv som bevidst »gammeldags«. I samtiden blev Grundtvig konfronteret med en slags moderne og romantisk opfattelse af begrebet kærlighed. Hans tanker om godheden og kærligheden som det, der er passende, udgør et modsvar på hans samtids mere moderne, mere følelsesorienterede og mere individualistiske og naturalistiske kærlighedsopfattelse. I forhold til samtiden udtrykte Grundtvig en meget mere gammeldags eller traditionel opfattelse af begrebet kærlighed. Mange af de moderne forfattere på Grundtvigs tid beskrev kærligheden som en følelse, en stemning eller en slags naturbestemt lidelse eller besættelse, hvor mennesker bliver forført, beruset eller mister fodfæstet. Grundtvigs tanker om godheden og kærligheden som det, der er gavnligt og passende i forhold til den omgivende kontekst, udgør et markant modbillede til hans samtids romantiske kærlighedsopfattelse. Grundtvigs tanker om den sande

kærlighed kan også være interessante og vedkommende i dag i det enogtyvende århundrede, fordi vi antageligt stadig væk i høj grad er bestemt af den moderne romantiske kærlighedsopfattelse, som han bekæmpede og afviste i sine kristelige prædikener.

Noter

- 1 Sammenhængen mellem Grundtvigs tanker om »den sønlige Udkaarelses Aand« og hans kærlighedsforståelse har ikke tidligere været inddraget i Grundtvig-forskningen. Begreberne »udkaare« og »Udkaarelse« forekommer et overvældende antal steder i Grundtvigs prædikener. De to ord optræder således i ikke færre end 83 prædikener i perioden 1821-1849.
- 2 8de Søndag efter Trinitatis 1846 Aftensang. De prædikener, som her kun angives ved deres titel fra Grundtvigs hånd, er prædikener, som ikke er udgivet. Tanken om udkårelsens ånd indebærer, at et menneske ikke ud fra sine egne tanker kan vide, hvem han er. Han er den person, som han af en anden agent er blevet udkåret til at være. Det, som han bør gøre, er derfor det, som er passende i forhold til denne udkårelse.
- 3 5te Søndag efter Paaske 1846: Modsat de kristne har verdens børn ingen ret til at kalde Gud for deres »Fader«. Jf. 8de Søndag efter Trinitatis 1846 Aftensang. Den sønlige udkårelsens ånd definerer også et nyt teleologisk mål for det menneske, som modtager denne ånd. Dette mål ligger immanent i strukturen af den nye relation, som et sådant menneske bliver en del af.
- 4 GPV I, 435. – GP, GPP og GPV er her forkortelser for udgivelser af Grundtvigs prædikener. Jf. forkortelseslisten nedenfor.
- 5 Eksempler på Grundtvigs kritik af tidens tro på det værdifulde i og dens upassende trang til »Selvtillid«: GPV II, 334, GP XII, 306, GPV I, 332, GPV III, 164 og 2den Faste-Onsdag 1846. Der er ikke i Grundtvigs prædikener fundet et eneste eksempel på, at ordene »Selvtillid« eller »Selvstændighed« kan betegne noget gavnligt eller værdifuldt.
- 6 GPV I, 458: Ifølge Grundtvigs prædiken er der en sammenhæng mellem tidens moderne kristendomsopfattelse og den liberale eller enevælde-kritiske ånd og bevægelse. Jf. 2den Faste-Onsdag 1846: Den stadigt mere fremtrædende selvkloge og selvrådige tidsånd i 1840'erne »bespotter Aanden« og »misunder al Storhed sin Anseelse, og forbittres over al ubehagelig Sandhed«.
- 7 GPV II, 403: I samlivet med deres mester Jesus Kristus lærer de kristne at gøre det, som er passende, og opfylde Guds lov: »Christus kom ikke for at afskaffe Loven men for at opfylde den, opfylde den ikke blot for dum, men alle Dage i dem, som høre ham til og vandre ikke efter Kjødet men efter Aanden«. Tanken er, at det er misvisende at hævde, at de kristne ikke behøver at opfylde Guds lov, fordi Kristus engang i hans køds dage har opfyldt loven.
- 8 Jf. om det »slaviske« (især om det selvrådige, oprørske, mistroiske og umandige) som det modsatte af kærligheden og hjerteligheden: GP XII, 200, GP XI, 304, GP VIII, 356, GP I, 108, GPV VI, 125 og 6te Søndag efter Paaske 1847.
- 9 GPP II, 141. Jf. GPV I, 436: »At den [...] sande Overmagt [...] er menneskekierlig, det er en Sandhed som kun behøver at blive levende, for at helbrede alle Christne for Trældoms-Frygten, og for at neddæmpe den saavidt hos alle Mennesker med Hjerte, at det daglige Liv kan tilbagevinde sin tabte Rolighed; thi saaledes omgaaes jo under alle Himmelegne de Svage med de Stærke, og det svagere Kiøn med det Stærkere [Kiøn], som har afgjort Overmagt, uden al Frygt, naar de [de Svage, det svagere Kiøn] blot troe at Kiærlighed er forenet med Magten«. Det svagere køn er i Grundtvigs prædikener det kvindelige køn. Disse tekster går ud fra et kognitivt skema eller en tavs viden om de egenskaber, som hører til det svagere køn. Det er næppe dækkende at hævde, at teksterne postulerer en bestemt teori eller opfattelse af det svagere køn. Teksterne går ud fra en viden, som ifølge teksterne er en følge-

- lig sag, og bruger denne viden eller dette skema til at beskrive og forklare en række andre forhold.
- 10 Den bløde og milde, nærende og accepterende moderlige kærlighed er utilstrækkelig, når det gælder opdragelsen og karakterdannelsen. GP XI, 103: »Lad os endelig ogsaa huske, at naar det gaaer naturligt til med det ny Menneskes Vext [...] da maa der paa de glade, sorgløse Barnedage i Moderskiødet følge en Opvext, der er udsat for mange Farer og Fristelser, trængende til megen Tugt og Formaning, og i mange Henseender tung for Kiød og Blod, uden at det maa indskyde os Tvivl om vor Børneret og Guds Faderkiærlighed thi hvem Han elsker, den tugter Han«.
- 11 Jf. om sammenkædningen af det kongelige og folkelige i 1ste Advents-Søndag 1847: Det, som er imod »Kongens Aand«, er ogsaa imod »Folkets Aand«.
- 12 Rom 8, 12-14 i 1740-bibelen: »12, Derfor, Brødre, ere vi ikke Kiødets Skyldnere, saa at vi skulde leve efter Kiødet; 13, thi dersom I leve efter Kiødet, skulle I døe, men dersom I døde Legemets Gierninger formedelst Aanden, skulle I leve. 14, Thi saa Mange, som drives af Guds Aand, disse ere Guds Børn«. Tanken i Grundtvigs prædikener er, at kun de mennesker, som alvorligt stræber efter at døde legemets gerninger og frigøre sig af de urene lyster og onde begærligheder, kan betegnes som Guds børn, og at en sådan stræben kun kan lykkes i et samliv med en herre eller mester.
- 13 Om Grundtvigs opfattelse af »Legemets Gierninger« og hans tanker om sammenhængen mellem den sønlige udkårelses ånd og disciplineringen af de kødelige lyster og urene begærligheder: GP I, 331-338: »Ottende Søndag efter Trinitatis 1823 Aften-Sang« og GP II, 300-307: »Ottende Søndag efter Trinitatis 1824«. Jf. GPV V, 232: De kristne er modsat verdens børn ikke slaver af de kødelige drifter, men frie mennesker: »Det er jo derimod de Christnes berømte Fortrin, at de er ikke Kiødet skyldige at leve efter Kiødet, de er friggjorte fra Syndens Aag og formaae alt Godt i Christo Jesu, som gjør dem stærke!«
- 14 GP XII, 170: De kristne går som frie mænd ind i martyrdøden. Jf. GP XI, 337: »Kiærligheden [er] aldrig friere end naar den smiler ad Døden«.
- 15 Jf. GPV VII, 130: Det hellige kors tegnes over det menneske, som bliver et lem på Jesu Kristi legeme, og derved bestemmes og udvælges han til engang at lide og ofre sig, som Kristus engang led og opofrede sig.
- 16 »Onsdagen 4de Juli 1849«: At blive en kristen indebærer, at man accepterer en midlertidig »Pinagtighed«: »Hvad der kan og skal trøste os [...] det er, at medens vi har Forkrænkeligheden tilfælles med den hele Skabning, har vi, som Christne et mangeløst Fortrin i Opstandelsens frydefulde Haab [...] denne Tids hele Pinagtighed er for intet at regne mod den Herlighed, som skal aabenbares paa os, naar vi har stridd den gode Strid, fuldendt Løbet herved og annamme den Livets Krone som er et evig glædeligt, saligt Liv baade til Sjæl og Legeme«. De kristne lever ikke under de samme vilkår som verdens børn, der lever i dødens verden. Den »sønlige Udkaarelses Aand« udvikles og forstærkes ved nadverbordet. Ved dette kærlighedsmåltid forberedes nadvergæsterne på deres kommende kærlige selvopofrelse, som frelser dem ud af forkrænkeligheden: »Det evige Liv er nemlig noget, der slet ikke kan skienkes os som en udvortes Gave, men kun ved en indvortes Delagtiggjørelse i hans Legem og Blod«. At tage del i Jesu Kristi blod og legeme er at efterfølge Kristus og at vise sin villighed til at gennemleve og gennemlide et liv, som har den samme form og de samme egenskaber som hans liv.
- 17 GPV I, 435: »Der har nemlig aldrig været nogen Tid, da man i Almindelighed havde en saadan Gru for enhver afgjort Overmagt, som i vore Dage, og vel kommer det ei sjelden af den Selvraadighed man ei længer bekæmper som en Last men opklækker som en Dyd, men den har dog nok sin Hoved-Grund i den Alderdoms-Svagthed og Frygtsomhed, hvoraf Menneske-Slægten nu øiensynlig lider«.
- 18 GPV I, 435: »Denne slaviske Frygt ved hvert Glimt af afgjort Overmagt [...] hos

dem, den driver til at [...] undergrave al synlig Overmagt i Legemets Verden [...] er dog ogsaa sørgelig nok hos dem, der skiælvende kaste sig i Støvet overalt hvor de see, eller formode Overmagt, denne slaviske Frygt, som er den sande Kilde til det almindelige Skrig paa Frihed og paa meer og meer Sikkerhed mod Overmagtens Misbrug, den er det ingen Sag at gjøre latterlig, men synes en Umuelighed at helbrede«.

19 GPV I, 436: Det danske »hjertelige« folk har en lang og forbilledlig tradition for at være drevet af en slags udkårelsens ånd i en verdslig forstand: »Saaledes vandrede vore Fædre fra Slægt til Slægt trygge for deres Konges Ansigt, skøndt han med sin Enevolds-Magt kunde knuse Enhver af dem, thi de troede paa hans Kiærlighed«.

20 GPV I, 436: »Kiærlighed driver Frygten ud«. De små og svage har en naturlig og begrundet frygt for dem, som har magt, men hvis de kommer til at elske og have tillid til de store og mægtige, vil det efterhånden formindske deres spontane frygt for at blive knust af disse store og mægtige. At frygte og at elske er ofte sammenknyttet til et skema i Grundtvigs prædikener. Tanken er, at den, som man slet ikke frygter, kan man heller ikke elske, men ham eller den, som man frygter, kan man siden komme til at elske. At frygte nogen kan blive begyndelsen på, at man kommer til at elske ham. At ære nogen er på en gang at elske og frygte dem. Jf. GPV I, 432-436.

Forkortelser

GP: Thodberg, Christian, udg. 1982-1986. *N.F.S. Grundtvigs prædikener 1822-26 og 1832-39 udgivet af Christian Thodberg*. I-XII.

GPV: Holm, Jette; Elisabeth A. Glenthøj; Lars Toftdahl; Leif Kallesen og Johannes B. Glenthøj i samarbejde med Christian Thodberg, udg. 2003, 2007. *Grundtvig. Prædikener i Vartov*. Bind I-VIII.

GPP: Thodberg, Christian, udg. 1987-1988. *N.F.S. Grundtvigs Præstø-prædikener*. I-II.

Litteratur

Holm, Jette; Elisabeth A. Glenthøj; Lars Toftdahl; Leif Kallesen og Johannes B. Glenthøj i samarbejde med Christian Thodberg, udg., 2003, 2007. *Grundtvig. Prædikener i Vartov*. København: Forlaget Vartov.

Nyborg, Ole. 2013. *Grundtvig og kærligheden. Kærlighedsforståelsen i N.F.S. Grundtvigs prædikener*. København: Publikationer fra Det teologiske Fakultet.

Thodberg, Christian, udg. 1982-1986. *N.F.S. Grundtvigs prædikener 1822-26 og 1832-39 udgivet af Christian Thodberg*. Bind I-XII. København: Gad.

Thodberg, Christian, udg. 1987-1988. *N.F.S. Grundtvigs Præstø-prædikener*. Bind I-II. København: Gad.

Artiklen er blevet godkendt ved en redaktionsuafhængig fagfællevurdering.